

⁷⁰ Ensuite les paysans de l'ancienne Ukraine excités des les temps antiques aux fréquentes insurrections des Cosaques Malorossiens et des Tartares de la Crimée, ont pris et considérés; [...] les seigneurs de ses villages profitant ces dispositions bien organisées en se formant chacun à très peu de frais une garde qu'on nomme Cosaques (AN, AF IV. – Cart.1650. – F.583).

⁷¹ L'Ukraine, pays jardinière de Cosaques [...], pourrait y lever autant de quelques mois un corps d'environ 20 mille hommes la plupart de cavalerie légère (Ibid. – F.530).

⁷² Les Cosaques sont les vrais cerberes des champs [...] Ce sont des paysans levés par conscription, montés sur des rosses, mais très endurantes (AMAE, MDD, Russie. – Vol.26. – F.71).

⁷³ AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№41. – F.16.

⁷⁴ SHAT, AM, MR, M 1. – Cart.1490. – F.66; AMAE, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.215.

The memoranda of the Polish authors who lobbied the idea of independence restoration of the Polish-Lithuanian Commonwealth at the beginning of XIX century are analyzed in this article. The narrations of these authors became one of the most important informative sources of idea forming of Napoleon I and his officials about the south-west possessions of Russian Empire.

РЕЦЕНЗІЇ

Савчук Ю.К.

Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). – К.: Міністерство культури і туризму України; Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, НМІУ. Ін-т історії України НАНУ, 2006. – 96 с., іл.

Козацька доба – одна із складних та одночасно видатних сторінок вітчизняної історії. Не буде перебільшенням твердження, що саме вона справила вплив на подальшу долю українського народу, який завжди мріяв здобути незалежність, побудувати свою державу на демократичних засадах. Козацька держава з її героїчним війнством стала в європейській історії зразком відчайдушної боротьби сотень тисяч людей, котрі взялися за зброю, встали під прапорами своїх уславлених відвагою ватажків й об'єдналися в ім'я свободи. Доволі тяжким і довгим був шлях до вимріяної роками незалежності. Однак, попри все, козацтво, долаючи відчайдушний опір сильних армій держав-сусідів, які зазіхали на його вольності й землю, здобувало перемоги у кривавих боях із переважаючими силами загарбників, проявляючи при цьому могутність духу, героїзм та військову звитягу, котрими захоплювалися наступні покоління українців, беручи їх за приклади прояву безмежної любові до рідної землі.

Чимало фундаментальних творів, десятки сотень статей написали вчені, які досліджували історію козащини. На основі широкого кола залучених різних типів і видів джерел вони реконструювали в деталях перебіг історичних подій, представили нащадкам широкомасштабну картину того вікопомного часу. Однак серед переліку досліджень історії козацтва досі відсутні такі, котрі б піднімали завісу над досить утаємниченим боком щоденного життя його правлячої еліти, зокрема розповідали б про побут гетьманів, особливості одягу останніх та атрибути їх влади. Виняток становлять дві – три статті, які торкаються даних питань.

На багатьох іконографічних джерелах, що дійшли до нашого часу й зберігаються в музеях України та за кордоном, відтворено образи представників козацької еліти у розкішних шатах, вишуканих рицарських обладунках, із зброєю при боці й булавою в правиці або лежачою на пристілку поряд із Біблією, як запорожкою моральності дій українських правителів, котрі боронили свої землі й народ, не забуваючи заповідей Бо-

жих. Саме при погляді на прадавні парадні численні речі, зокрема зброю, предмети побуту, литаври і знамена, які виставляють в експозиціях різних музеїв, не раз у відвідувачів виникає думка: а де ж ті клейноди, чаші, бунчуки, герби, прапори гетьманів, що були свідками життя та боротьби кримчан нації. От якби те все одночасно побачити, відчути, торкнутися душею до святинь українського народу. Повинне було би щось залишитися, не загубитися у темряві минулих століть, дійти до наших днів, щоб побачили нащадки й мали змогу хоча б поглянути, доторкнутися до реліквій давньої доби, козацтва. Доля розпорядилася так, що вони виявилися розкиданими по світу, бо не було в Україні тривалий час державності, а зла воля сусідів, котрі порозтинали її терени, поділили їх між собою в ході тривалих війн, аж ніяк не сприяла збереженню всього того, що нагадувало нащадкам козаків про звитягу предків у боротьбі за свою незалежність, землю, волю.

Поява книги Ю. Савчука «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція)» (К., 2006) – це не зовсім звичайне видання в ряду праць, присвячених розкриттю змісту музейних експозицій і зафондованих речей.

Автор дослідження, відомий у наукових колах як учений, котрий займається геральдиком і вексилологією, у своїй праці наочно показав значення вікопомних реліквій для культури та науки, для народу, що зумів піднести прапор незалежності України, попри всі негоди, в ХХ ст. й із вдячністю згадує славних своїх синів, на долю яких випало у минулому творити історію держави.

Книгу, художнє оформлення котрої чудово, з вишуканим смаком здійснив відомий український художник і графік Віталій Мітченко, відкриває зовсім не випадково «Слово до читача» Павла Білаша – заступника голови служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Тут автор, віддаючи належне праці вченого, підкреслює, що мета даного видання цілком відповідає тематиці та спектру діяльності установи, яку він представляє. Адже сьогодні у міжнародних відносинах щодо повернення історичних скарбів відбулася зміна акцентації – від взаємних претензій і вимог до співпраці в контексті повернення до наукового, культурного й духовного обміну раритетами. Речі Б.Хмельницького, котрі зберігаються століттями у різних музеях світу, як і портрети й предмети побуту інших гетьманів, можуть бути зібрані разом та показані широкому загалу українства саме в тимчасово створених експозиціях. Видання даної праці стало можливим завдяки добрій волі багатьох представників різних країн, котрі усвідомили важливість розвитку традиції обміну культурними цінностями. Але для того, щоб була відкрита виставка, унікальна за значенням для духовного життя народу, якому сьогодні, що не раз відзначала преса, не вистачає джерел із достовірними свідченнями для живлення патріотизму, знання тої священної спадщини, що сприяє піднесенню національної гордості, повинна була передувати велика праця вченого, роки сумлінних пошуків, що увінчалися, врешті, успіхом. Саме Ю.Савчуку вдалося відшукати й уперше атрибуувати такі речі, котрі стали у великій нагоді для сьогодення – нового періоду в історії України. Як влучно висловив свою думку академік М.Попович з приводу унікальної добірки речей гетьманів, вони «є символами якоїсь гарньої, вічної України, що їй не торкнулася смерть і печаль, зажерливість і зрада».

Починає виклад тексту у книзі дослідник із власноручного начерку «Від автора», де досить докладно розповідає всю передісторію, що привела до появи цієї, такої чудової за своїм змістом праці. Музейні працівники й історики, котрі вивчають даний хронологічний відтинок української спадщини через предмети як символи влади та побуту, отримали чудову нагоду: їм представлено в «Додатку № 2» зразок наукової атрибуції й докладного опису кожного з предметів, котрі зібрав і представив у своїй книзі Ю.Савчук. Забігаючи наперед, відзначимо, що саме речові матеріали як особливий тип історичних свідчень та інформації поряд із джерелами іконографії досі не знайшли свого належного введення до наукового обігу. Це стосується не тільки далекого XVI ст., а й новітнього періоду історії. Тож значення поданих автором приміток і додатків до праці як її невід'ємних складових значною мірою визначає ступінь фаховості видання, що закономірно стає відповідно вірогідним історичним джерелом, яким будуть неодноразово послуговуватися у майбутньому дослідники. Ретельно археографічно оброблені, з урахуванням усіх відповідних вимог документи дають змогу багаторазового й різноманітного їх використання при подальшій роботі над різними проблемами вітчизняної історії.

В своєму вступі до книги Ю.Савчук крок за кроком, неначе у щоденнику, занотував усі події, пов'язані з пошуком та віднайденням документів і раритетів. Це, власне, широке тло, на фоні котрого виразно постає фігура самого пошукача скарбів, «ученого-дослідника, який обрав незвіданий шлях вивчення минулого» через речі та предмети вжитку. До речі, треба сказати, що в опису своїх пошуків «по світах» автор не забуває з вдячністю згадати всіх тих осіб, котрі так чи інакше спричинилися до появи на українських теренах створеної з рідкісних експонатів виставки гетьманських клейнодів, які впродовж кількох років давали йому наукові й практичні поради, допомагали фінансово та підказками при написанні статей, їх редагуванні чи розшуках раритетів у фондах музеїв. А це – справа далеко не другорядна.

Серед подяк, зазначених ученим у тексті, а також особібно винесених на стор. 7, відразу за «Змістом», знайшлися добрі слова для Alma Mater – Інституту історії України, відділу спеціалізації, де автор навчався в аспірантурі, захистив кандидатську дисертацію, був у докторантурі, став старшим науковим співробітником, писав і видавав свої праці, зокрема численні статті. Досить переконливо виглядає вишукана гречність Ю.Савчука, коли він згадує директора інституту, академіка В.Смоля, з благословення котрого стали можливими його європейські вояжі, а також висловлює щиру та сердечну вдячність усім, «хто допоміг упродовж десятиріччя неодноразово з висоти адміністративних посад і наукових авторитетів», подав руку допомоги.

Те, що книгу видано українською з паралельно поданим текстом англійською мовою, дає їй можливість отримати велику аудиторію зацікавлених читачів, котрі захоплюються старовиною. Адже культурологічне поле України, як ніколи, потребує залучення до процесу виховання молоді численних документально-речових свідчень, історико-культурних пам'яток, показує їх незаперечне значення для утвердження незалежності держави. Остання має жити неосожною героїкою минулого в складному процесі самоздійснення України. Однак одразу виникає запитання: яким тиражем її надруковано? Відсутність на це вказівок у вихідних даних ставить під сумнів її наближення до «музейників, викладачів і студентів...» (сказано в адресуванні праці). Крім того, варто було би наукове видання рекомендувати безпосередньо і вченим, котрі досліджують даний період історії.

Вже з перших сторінок книги, починаючи від назв розділів, відразу складається враження, що написано її досвідченим фахівцем, котрий добре дослідив та вивчив тему й «рукою власною», як підписувалися під універсалами гетьмани, довів до відома читачів усе те, що йому вдалося віднайти, відчиняючи двері до скарбниці історичних джерел, пов'язаних зокрема з величною постаттю Б.Хмельницького, його життям.

Вчені вже дослідили і видали його універсали, накази та перечитали не раз листування, написали сотні статей, що висвітлюють життя, діяння і саму постать Б.Хмельницького. Під різними ракурсами, фокусуючи увагу на окремих етапах, вивчали пройдений гетьманом шлях автори чималої кількості біографій, активно використовуючи даний історичний жанр для апробації й оприлюднення своїх оцінок та ідей, роздумів і висновків. Навіть у виданій не так давно фундаментальній монографії відомих учених-медієвістів академіка В.Смоля й В.Степанкова «Богдан Хмельницький» (серія «Особистість і доба». – Київ, 2003. – 400 с., іл.) дослідники на широкому історичному тлі з використанням уже відомих та численних нововиявлених документів і матеріалів довели: ще не до кінця вивчено те, що стосується цієї феноменальної постаті української історії, котра, перефразовуючи М.С.Грушевського, є «бойовим прапором для віків».

«Особистість гетьмана, – відзначено авторами, – відзначалася вражаючою динамічністю, імпульсивністю, мінливістю й суперечливістю». Поки історики продовжують на ристалищах-конференціях оголювати шпиги в боротьбі за свої версії бачення і реконструювання «епохи Хмельницького» (М.Грушевський), сучасники хочуть бачити, якою ж людиною був гетьман, що носив з одягу, котру вподобав зброю, що з речей мав у побуті, чи є достовірні його зображення на портретах. На це дають відповідь знавці спеціалізацій, які досліджують зброєзнавство, іконографію, свята та обряди козацького періоду історії. Серед них виразно проступає тема, що логічно об'єднує досліджувані джерела за місцем їх збереження. Отже, й у проблемі для її подальшого розкриття Ю.Савчук віднайшов тему, яка за своєю новизною і звучанням відразу привернула до себе увагу, а її виконання вдало завершилося цікавим, гучним акордом, котрий гармонійно влився в мелодію сьогодення.

Автор книги поставив собі за мету дослідити, так би мовити, біографію унікальних на сьогодні, але звичайних для XVII ст. речей – шапку, хрест, чашу для святої води, нагай, гарнець, кухлі, чарку, бердиш, а поряд із ними – предмети особливого призначення, вже раніше високо оцінені науковцями, – символи верховної влади, незаперечні свідки подій, за яких Б.Хмельницький брав їх до рук або котрі супроводжували його військо в походах та боях, у будні й свята – гетьманські булава, шабля і прапор, дорогоцінні клейноди.

Різну та строкату долю наворожила історія їм на шляху до нинішніх днів. Але чи не чудо, що збереглися вони в колекціях різних країн Європи до часу відродження української державності? Волею Ю.Савчука – вченого і наполегливого пошукача скарбів минувшини, захопленої темою людини – їх було поєднано воєдино, ретельно вивчено, представлено на виставці, котра відбулася в 2002 р. у ряді вітчизняних музеїв, зображено вперше на блоці українських марок, озвучено кілька разів по радіо, показано у спеціально створеному фільмі й численних телепередачах і репортажах та, головне, описано в науковій праці, рядки якої набувають іноді, справді, епічного звучання. З усього видно, що автор «перестраждав» проблему, пропустив її через власне серце, сотні разів розмірковував над оригінальністю подачі простого, на перший погляд, матеріалу, підсумовуючи все, що було зроблено попередніми дослідниками у цьому напрямку, й написав працю, котра чимось невловимо схожа на історико-пригодницький роман, однак який вимагає продовження. Так чи інакше, але «пігмеї майбутнього, вище титанів сучасності на голову, оскільки стоять на їх плечах», – говорив класик. Ю.Савчук не закрити тему, а вдало відкрив її, знайшов цікавий ракурс, оригінально і винахідливо оформивши в історичну розповідь, що читається як роман. Гадаємо, що вдалих початок – це тільки прелюдія до симфонії на тему про клейноди інших володарів гетьманської булави.

Можливо, десь, не виключено в запасниках вітчизняних музеїв, зберігаються досі безіменні речі, корогви – прапори козацькі, щодо котрих тільки й відомо, що вони з XVII – XVIII ст. А чи атрибутовані з достатньою вірогідністю передані колись до сховищ всі запорозькі прапори? (Україна. – 1930. – № 7–8. – С.192–193.) Чекають на дослідників предмети, які належали Івану Мазепі, а також описані при обшуку та у заповіті речі гетьмана Самойловича, раритети родини Розумовських. Не до кінця вивчено генеалогію гетьманів. Інколи до їх родин у нащадки записуються люди через подібність прізвищ чи то за місцем проживання. Історія крокує вперед, залишаючи на свій достойний і належний спомин віхи, події, факти, зашифровані знаки-символи з надією на те, що нащадки не розбазарять спадок та цінностям минулого вистачить місця в майбутньому.

Книга Ю.Савчука – повчальний приклад ставлення до унікального речового спадку. Вона читається легко, бо написана не законсервованою і сухою мовою з переліком доказів та спостережень, а немовби в стилі оповіді, коли люди не бояться при розмові відійти від головного, послуговуючись прикладом, аналогом чи просто згадкою. Маємо приклад оригінального викладу «історичного продукту» (вислів Ю.Савчука). Винахідливість автора достойно мають оцінити читачі. У плетиво чудово виписаного й продуманого тексту самоцвітами введено прекрасно виконані ілюстрації із зображенням досліджених предметів, які також зусиллями вченого вдалося показати одночасно наочно на виставці. Книга ж дозволяє ще і ще раз стати причетним до події, котра відійшла в історію. Нині, коли з усіх жанрів літератури стали найбільше цінувати детективи та бойовики, книги, подібні до даного видання, мають дати імпульс до зміни вектора вподобань, повернути увагу молоді до справжніх цінностей, а, відтак, збудити почуття гордості за велич минулого й своєї безпосередньої причетності до нього. Підзабуте, сором'язливо замовчуване нині слово «патріотизм» проглядає в автора у кожному рядку. Книги, подібні до даного видання, мають бути представлені широко і доступно в усіх бібліотеках як зразок того, що дає історія тим, хто вміє її читати, зазирати за лаштунки відомих подій, до глибини неосяжних джерел і знайти світло згаслих у глибинах віків зірок, що в змозі побачити тільки обрані.

Звичайна річ, що кожне видання має якісь недоліки, хоча вони не впливають на його загальну позитивну оцінку. Прикро, але факт, що в такій книзі наявні помилки (наприклад, у передачі російських прізвищ українською мовою тощо). Автор чомусь визнав за потрібне відзначити, що «пережите на Майдані в листопаді-грудні 2004 р.» дозволяє «рельєфніше та реалістичніше» уявити події часу Хмельницького (постріл петарди за вікном – громадянську війну, за аналогією).

Автора книги за його значну працю на ниві наукових пошуків достойно відзначено високою державною нагородою. В книзі це замовчано. Дослідник кілька разів згадує про допомогу хранительки музейних раритетів – голови державної колекції трофеїв Швеції, що само по собі закономірно. Але прапор Б.Хмельницького знайдено у тих раритетах саме ним! Можливо, що не потрібно звертати на дрібниці увагу, а відзначити пріоритет за нашим співвітчизником і колегою.

Далеко не все те, що хотілося б написати, лягло у рядки даної рецензії-роздуму. Сподіваємося, що наукова громадськість приєднається до позитивної оцінки такої вчасної, добре написаної книги, й чекатиме продовження започаткованого Ю.Савчуком вдалого, з логічно обґрунтованою ідеєю проекту – «Клейноди гетьманів України».

О.П.Ресит (Київ), Я.О.Іщенко (Київ)

Писарькова Л.Ф.

Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2007. – 743 с.

Писарькова Л.Ф.

Державне управління в Росії з кінця XVII до кінця XVIII ст.: Еволюція бюрократичної системи. – Москва: Російська політична енциклопедія (РОСПЕН), 2007. – 743 с.

Пошук владою ефективних засобів державного управління так чи інакше впливає на проблематику наукових досліджень, коли активізується історія, аби з'ясувати те маловідоме, що формувало російську урядову систему, і, зокрема, ментальність та поведінку державних службовців. Істина, що в історії все повторюється, але на іншому рівні, відобразилася і у підсумковому дослідженні відомого московського історика Л.Ф.Писарькової. Її книжка, що нещодавно побачила світ, цікава для українського історика з багатьох міркувань і найперше тим, що дозволяє досить зримо й детально побачити устрій тієї держави, до якої приєднувалися питомі українські землі останньої чверті XVIII ст., як і тим, що пропонує нові підходи та параметри, за якими варто вивчати історію державного управління. Його авторка досліджує цілісно: центральні і місцеві державні установи розглядаються у взаємодії, залучається вивчення бюрократії, її соціального та чисельного складу, при з'ясуванні організації державної служби у полі зору авторки перебувають управлінські засоби та механізми. Рецензоване видання таким підходом вигідно відрізняється від праць попередників, серед яких такі чільні імена, як М.П.Єрошкін, Л.С.Шепельов, Н.Ф.Демидова та інші й дозволяє зауважити, наскільки ефективно функціонувала державна система в минулому.

Дослідниця простежує початки цілеспрямованої урядової політики у галузі організації влади, не лише, як найчастіше буває, аналізуючи тексти законодавчих актів, а й через їхню практичну результативність та життєздатність. Взаємодія центральних і місцевих установ, через яку забезпечувалася єдність усіх частин держави і цілісність її території, обирається одним із критеріїв її ефективності. Висновки авторки видаються цілком виваженими та аргументованими, якщо врахувати відмінності та наслідки історичної долі держав-сусідів Росії, скажімо, Речі Посполитої або Гетьманської держави.

Л.Ф.Писарькова вже на початку своєї роботи звертає увагу на терміни, за допомогою яких проводиться дослідження, серед них – *чиновництво* та *бюрократія*. Аналіз цих понять здійснюється нею шляхом короткого, проте насиченого екскурсу у природу їхнього формування, розрізняючи європейську та російську етимологію дефініцій. Запровадження нових термінів, вважає авторка, ускладнює дослідження, а тому вона не схильна вбачати між ними великої різниці. І тут важко погодитися з істориком, якщо зважати, скажімо, на французьку традицію формування управлінського апарату. Посадові особи найвищого рівня («officier») були власниками своєї посади й трималися незалежно від короля, а він, у свою чергу, намагався виплатити їм ціну посади та замінити комісара-